

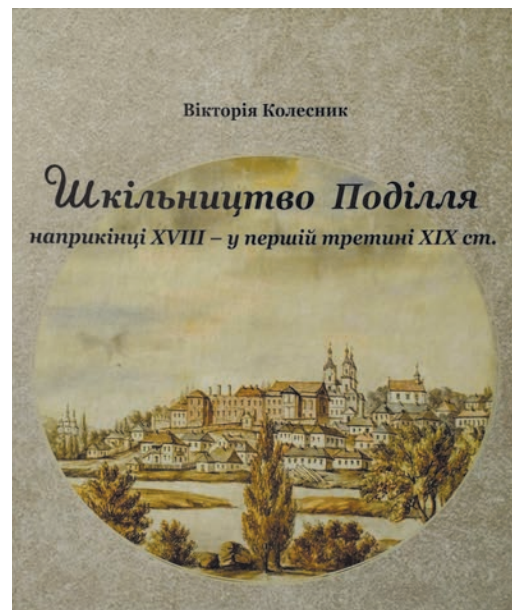
Олена Прищеп (м. Рівне)

доктор історичних наук, доцент,
професорка кафедри суспільних дисциплін
Національного університету водного господарства
та природокористування
E-mail: o.p.pryshchepa@nuwm.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9452-2146>

Подільське шкільництво наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. у фокусі дослідження вінницької музейниці

Рец. на: Колесник В. *Шкільництво Поділля наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.* Вінниця: ПрАТ «Вінницька обласна друкарня», 2023. 584 с.

Сучасне музейне краєзнавство як невід’ємна складова українського музейництва перебуває в пошуку ефективних способів відтворення минулого історико-географічних регіонів України вже в діючих музейних експозиціях, чи то в нових експозиційних проєктах. Реалізація такого завдання вимагає творчих підходів до формування музейних колекцій, аби вони знайшли дорогу до поціновувачів старовини, усіх, хто небайдужий до збереження історико-культурної спадщини. І тут музейникам не обійтись без пошукувань в архівних установах, опрацювання історіографічного доробку з конкретної наукової проблеми. Одним із результатів такого роду діяльності постають їх друковані праці, читацьке коло яких, далєбі ширше, аніж музейна аудиторія. Одна з таких книжок нещодавно вийшла у світ під грифом «Музей Вінниці» – нової інституції, що ось уже два роки поспіль успішно утверджується в культурному просторі цього обласного центру України, формуючи привабливість його рекреаційного і туристичного обличчя.

Йдеться про монографію «Шкільництво Поділля наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.» відомої вінницької музейниці Вікторії Колесник, членкині Національної спілки краєзнавців України, значний внесок якої у розвиток краєзнавчого руху, збереження національної історико-краєзнавчої спадщини відзначений персональною відзнакою – «Почесний краєзнавець України» (2010).

Задум дослідниці проаналізувати освітній процес на теренах Поділля у переломний історичний час, коли в результаті другого (1793) і третього (1795) поділів Речі Посполитої цей регіон опинився у складі Російської імперії, визрів протягом тривалого часу. Музейні виставки,

нові експозиції, організація наукових конференцій та й власні краєзнавчі уподобання ще в пору багатолітньої роботи В. Колесник у Вінницькому краєзнавчому музеї – тематично були пов’язані з історією Вінниці, і, зокрема, її Мурів – давнього єзуїтського комплексу оборонних і монастирських споруд, відтак, спонукали до фронтального опрацювання низки фондів Держархіву Вінницької області (ДАВіО), поміж яких своєю цілісністю виділявся ф. 844 «Директор училищ Подільської губернії» (1781–1832 рр.). Посиланнями саме на цю фондову колекцію рясніли сторінки окремих її попередніх публікацій чи то видавничих проєктів, в яких вона брала участь як упорядник матеріалів¹.

¹Вінницькі Мури як джерело освіти в краї. Вип. 2 /Упор., вступ, ст. прим. В Колесник. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2010. 154 с.; Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниці: біографічний словник. Вінниця: Розвиток, 2007. 1008 с.

Щонайбільший пласт архівалій цього фонду акумулює інформацію про Подільську гімназію у Вінниці (1814–1831), яка функціонувала тут у статусі головного губернського навчального закладу. Оскільки їй у першій третині XIX ст. підпорядковувалися повітові школи Подільської губернії і низка початкових шкіл та надавалися повноваження щодо контролю над приватним шкільництвом, а почасти й домашнім викладанням, авторка поставила за мету реконструювати розгортання шкільництва на Поділлі в зазначений період, відштовхуючись від попередніх досягнень у цій ділянці культурного життя, які були пов'язані з Комісією національної освіти Речі Посполитої (70–90-ті рр. XVIII ст.).

Здавалося, що формат наукового огляду означеного архівного фонду цілком відповідав би реалізації поставленої мети. Однак краєзнавиця не обмежилась лише таким завданням, а й творчо поєднала узагальнення евристичного потенціалу ф. 844 ДАВіО з дотичними фондовими колекціями цієї установи, також опублікованими архівними документами, які зберігаються в інших вітчизняних та зарубіжних архівосховищах. До джерельної бази дослідження були долучені основні законоположення й офіційні розпорядження інституцій влади, як от Міністерства народної освіти, які відображають, у який спосіб Російська імперія організовувала освітнє реформування на щойно приєднаних від Речі Посполитої українських етнічних землях, усе ще покладаючись на річпосполитські взірці. Не обійшла увагою дослідниця й джерела особового походження, зокрема, мемуари колишніх вихованців Подільської гімназії (принагідно відзначимо, що до упорядкування і перевидання окремих із них Вікторія Колесник долучалася у попередні роки)². Ретельно авторкою була опрацьована й наукова література про розвиток освіти на Поділлі наприкінці XVIII – першої третини XIX ст., і назагал ширше – стосовно усієї Правобережної України, історіографічний огляд якої вона подала у передмові до видання.

Закладений у такий спосіб підмурок для реконструкції поступу подільського шкільництва в зазначений період дозволив дослідниці підготувати ґрунтовне монографічне дослідження,

яке уможливило вихід на ширші порівняння культурно-освітніх процесів на Поділлі з іншими мікрорегіонами українського Правобережжя – Волиню та Київщиною.

Назагал книжка Вікторії Колісник продумано структурована, тематично вона поділена на п'ять розділів, у першому з яких розглядається Поділля на зламі XVIII–XIX ст. в контексті розвитку освіти на Правобережній Україні. Тут йдеться про перехід шкільництва від польської до російської влади, відповідно, його підпорядкування приказам громадської опіки; організація освітнього реформування імперською владою у перше пореформене десятиліття. З увагою до найдрібніших деталей, що власне притаманне усьому авторському тексту, дослідниця аналізує діяльність чотирьох подільських шкіл (Кам'янецької, Вінницької, Барської, Немирівської), які функціонували тут ще з річпосполитських часів, збереження діяльності яких залежало від прибутковості освітнього фондуша, започаткованого Едукаційною Комісією на базі грошових надходжень від різного роду маєтностей ліквідованого ще в 1775 р. Товариства Ісуса.

Вже в цьому розділі авторка фіксує започаткування своєрідного змагального процесу між Кременцем, у якому в 1805 р. відкрилася Волинська гімназія, і Вінницею, де такий освітній проєкт (заснування Подільської гімназії) був реалізований лише в 1814 р. (с. 36). З огляду на вагомий освітній потенціал, матеріально-навчальну базу й підтримку місцевої шляхти, ці два навчальні заклади відігравали провідне місце у тогочасному польському шкільництві на теренах українських губерній, які відносились до Віленського навчального округу. І хто знає, якби освітянській та й місцевій адміністративній владі, невдоволеній позицією Тадеуша Чацького – візитатора трьох правобережних українських губерній, що прагнув надати Волинській гімназії «мало не університетський рівень» (с. 34), а місто Кременець підняти до статусу головного польського культурного центру Правобережжя, вдалося у 1810–1811 рр. цей навчальний заклад перевести до Вінниці, що, зауважує дослідниця (с. 44), у цьому випадку таки міг спрацювати «фактор випадковості» на користь саме подільського міста.

² Колесник В. Польська мемуаристика як джерело з історії міст і містечок Поділля в 1793–1920 рр. // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст.: матеріали наукової конференції 24–25 вересня 2015 р. / Вінниц. обл. краєзн. музей. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. С. 108–127; Вінниця у спогадах: у 3 т. / упоряд. В. Колесник. Т.1: XIX – початок XX ст. Вид. друге, випр. Вінниця: Вінницька облдрукарня, 2018. 720 с.

Незаперечно найбільшу значущість проведеного дослідження репрезентує другий розділ монографії, присвячений Подільській гімназії. Йдучи, передусім, за архівними матеріалами, дослідниця детально реконструює діяльність цього навчального закладу упродовж 1814–1832 років. У полі її зору опинилось фінансування, організація освітнього процесу, засоби навчання (зокрема, функціонування навчальних кабінетів і шкільної бібліотеки), специфіка виховної роботи тощо. Змальовуючи соціальні портрети вінницьких вчителів і учнів, приналежних переважно до малозаможної шляхти, В. Колесник небезпідставно наголошує на «упередженості назагал у шляхетських колах проти вчительського ремесла як несумісного з їхнім достоїнством, коли лише бідність примушувала його опановувати» (с. 143). Вона слушно зауважує достатньо високий освітній рівень учительства, набутий у стінах Віленського університету й закріплений відповідним педагогічним стажем (с. 152).

Як переконливо стверджує авторка, великою мірою вчительському колективу Подільської гімназії, очолюваному тривалий час досвідченим освітянином Міхалом Мацейовським (1814–1827), вдавалося вивищувати професійну інтелектуальну діяльність і демонструвати значущість освіти як для особистого духовного зростання, так і для підготовки освіченого покоління молоді, що мала жити в умовах вже іншої держави – Російської імперії.

На наш погляд, контекстне осмислення цієї частини монографії утворює в думці, що викладання більшості предметів польською мовою, домінування польських культурно-релігійних традицій тощо плекалося на всьому українському Правобережжі не лише очільниками Віленського навчального округу, а й «знизу» – пересічними учителями. Адже ментально вони асоціювали себе із територією усього округу, сформовані обриси якого у складі восьми західних губерній Російської імперії продовжували зберігати пам'ять про Річ Посполиту і надавати вагомих шансів для збереження їх польського характеру.

З огляду на тривалу відсутність кількісного зростання вчителів гімназій і повітових шкіл на

теренах Правобережної України у першій третині XIX ст., у стінах навчальних закладів набувало ваги формування педагогічного резерву із числа тих, хто перебував у стані учнівства. Під цим кутом зору у монографії В. Колесник наводиться чимало прикладів залучення учнів до виховної і учительської праці: нагляд за порядком на учнівських квартирах (станціях) і в шкільних аудиторіях, виконання функцій репетиторів чи то гувернерів при багатих однокласниках тощо. Згадує дослідниця і про такий учнівський контингент шостого випускного класу – як «об'єктові» (пол. *objektowi*), які впродовж ще одного додаткового року навчання за дозволом директора гімназії поглиблено вивчали обрані ними дисципліни (с. 69).

Зауважимо, що подібні практики були поширені й у Волинській гімназії, де таких учнів називали «ліберами»³. Цікаво, що й офіційна статистика принаймні на початок XIX ст. (1802 р.) фіксувала у чотирьох школах Подільської губернії до двох десятків юнаків, які вже встигли завершити повний курс навчання, й відтоді минуло від двох до восьми років, а вони усе ще продовжували рахуватися учнями випускного класу⁴. І тут, на нашу думку, дослідниці не завадило б знайти підтвердження, а чи спростувати думку про причетність вінницьких «об'єктових» до вчительської праці. Годі повірити, щоб усі вони змогли продовжити навчання в університетах, з огляду на ймовірну малозабезпеченість їхніх родин. Відтак, не відчуваючи перспектив у професійному житті поза школою, вони могли бути зацікавлені якнайдовше зберегти зв'язок зі своєю альма-матер.

Поза сумнівом, висвітлення Вікторією Колесник усе ще малодослідженої у вітчизняній історіографії діяльності ланкастерських шкіл є незаперечним внеском у дослідження освітніх процесів на Правобережній Україні у першій третині XIX ст. Як відомо, навчальний процес у таких закладах базувався на суттєвій допомозі учителям добре підготовленими учнями в оволодінні рештою школярів навичками читання, письма, рахунку. Хоча на початку 1820-х років такі початкові школи з використанням методу взаємного навчання були вже відомі і в Київській губернії, саме на Поділлі вони набули най-

³Густав Олізар. Мемуари 1798–1865. З передмовою Володимира Єршова. Переклад з польської Анастасії Цимбал. Житомир: Видавничий дім Бук-Друк», 2023. С. 51.

⁴Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из архива Министерства Народного Просвещения 1802–1907. СПб.: Издание МНП, 1902. С. 728.

більшого поширення, одна з яких функціонувала на базі Подільської гімназії (с. 199).

Не оминула увагою дослідниця розгляд міжособистих стосунків гімназистів і вчителів з містянами та військовиками, що квартирувалися у Вінниці, наголосивши, що саме учні склали понад 10% його населення (с. 184). В цьому ключі вартує її висновок про внесок Подільської гімназії у творення міського освітньо-культурного середовища, що назагал усе ще залишається недостатньо вивченим аспектом міської історії. «Вписування» Подільської гімназії в життя Вінниці вибудовувалося авторкою і через призму детального аналізу колишнього єзуїтського комплексу, в стінах якого розмістився цей навчальний заклад. Подані нею на основі архівних документів розлогі описи Мурів дозволяють зорієнтуватись у певних викликах міського повсякдення, коли поруч зі школою функціонували державні установи, військове відомство, торговельні заклади, що накладало відбиток на формування комунікаційних практик із містянами.

Запропонована дослідницею схема аналізу діяльності Подільської гімназії у Вінниці виявилась продуктивною й щодо повітових шкіл, які функціонували у першій третині XIX ст. у Кам'янці-Подільському, Барі, Немирові й Меджибожі. Суттєво доповнив висвітлення загальної картини шкільництва Поділля ще й ракурс приватного навчання й домашньої освіти в умовах урядування російської влади, попит на які продовжував зберігатися, насамперед, у шляхетського загалу.

Вагомий науковий потенціал монографії підсилюють підготовлені авторкою кілька додатків, які займають добру половину більш ніж 500-сторінкового видання. Два перших з них, оформлені у вигляді таблиць, подають відомості про працівників Подільської гімназії, Вінницької початкової школи (з 1825 р.) і парафіяльної

школи при гімназії, а також відомих їхніх вихованців. Особливої уваги заслуговує публікація додатку 3, до якого включена добірка із 17 документів польською і російською мовою із фонду 844 ДАВіО, більша частина яких публікується вперше. Тут варто відзначити високий рівень їх археографічного опрацювання, опертям якого послужили методичні рекомендації для підготовки документів до публікації провідної академічної установи – Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. До документів польською мовою авторка додала переклади українською, виконані нею власноруч, продемонструвавши неабиякий хист і до такого роду літературної діяльності.

Насамкінець ще кілька загальних вражень про монографію. Полегшують сприйняття основного тексту у тих місцях, де фігурують статистичні дані, ретельно підготовлені авторкою таблиці. Підсилює задоволення від самого процесу читання ошатне поліграфічне оформлення книжки, репрезентативний ілюстративний ряд, сформований із копій оригінальних архівних документів, портретних зображень учасників освітнього процесу, літографічних зображень і, почасти, світлин Вінниці та інших міст Поділля з прив'язкою до історичних об'єктів й окремих персонажів, про які йдеться у тексті цього, без перебільшення, знакового не лише для музейного краєзнавства, а й назагал для вітчизняної історичної регіоналістики видання. Ретельно підготовлені іменний та географічний покажчики, як і решта елементів науково-допоміжного апарату видання, підсилюють його інформативність і викликають професійну повагу.

Вихід у світ монографії В. Колесник «Шкільництво Поділля наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.» – незаперечний приклад відданості краєзнавчій і музейній діяльності в умовах протистояння російській збройній агресії проти Української держави.